

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ ПЕРЦЕПТИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ЯК ДЕТЕРМІНАНТИ ПРОФЕСІЙНО-КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті обґрунтовується актуальність проблеми розвитку перцептивних здібностей як детермінанти професійно-комунікативної діяльності, розкривається сутність базових понять, розглядаються специфічні риси комунікативної діяльності; визначається структура перцептивних здібностей та їх взаємозв'язок з перцептивними вміннями, установлюються причини неадекватного сприйняття партнера по взаємодії і властивості особистості комунікатора, оптимальне сполучення яких забезпечує ефективність сприйняття, розуміння і моделювання образу партнера по взаємодії.

Ключові слова: сприйняття, комунікативна діяльність, перцептивні здібності, перцептивні вміння, суб'єктивне поле значень.

В статті обосновується актуальність проблеми перцептивних способностей как детерминанты профессионально-педагогической деятельности, раскрывается сущность базовых понятий, рассматриваются специфические черты коммуникативной деятельности; определяется структура перцептивных способностей и их взаимосвязь с перцептивными умениями, устанавливаются причины неадекватного восприятия партнера по взаимодействию и свойства личности коммуникатора, оптимальное сочетание которых обеспечивает эффективность восприятия, понимания и моделирования образа партнера по коммуникативному взаимодействию.

Ключевые слова: восприятие, коммуникативная деятельность, перцептивные способности, перцептивные умения, субъективное поле значений.

The article explains the importance of the perceptual abilities problem as a structural component of the professional and pedagogical activity, it reveals the essence of the basic concepts, it reviews the specific features of communicative activity, determines the structure of

perceptual abilities and their correlation with perceptual skills, establishes the causes of perception of inadequate partner through intercommunion, and communicator's personal characteristics, which optimal combination provides more effective perception, understanding and partner visualization through communication.

Keywords: perception, communicative activities, perceptual abilities, perceptual skills, subjective value field.

Мета: висвітлити теоретичні засади проблеми розвитку перцептивних здібностей, які детермінують професійно-комунікативну діяльність.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Уходження України в європейський освітній простір, розвиток міжнародних зв'язків та співробітництво в економічній, політичній і науковій сферах викликали до життя потребу у високопрофесійних фахівцях економічного профілю, які, з однієї сторони, є активними суб'єктами соціально-економічних відносин у суспільстві, а з іншої – вступають у процес взаємодії з широким колом осіб економічної діяльності.

Зміни в корпоративних стосунках в умовах постійно змінюваних економічних ситуацій, вимагають від фахівця високої професійної мобільності, уміння адаптуватися до умов соціально-економічного середовища, навичок раціональної економічної поведінки, що суттєво впливає на взаємини між суб'єктами економічної діяльності, яка детермінована єдністю фахових знань, умінь, навичок і певних індивідуально-психологічних властивостей особистості.

Дослідженнями вчених філософів, педагогів, психологів доведено, що в комплексі взаємозалежних динамічно інваріантно скоординованих детермінант ефективності формування всіх підструктур професійної діяльності системотворчим виступає комунікативна діяльність. У психолого-педагогічних дослідженнях (А. Петровський, Я. Коломинський, Н. Кузьміна та ін.) комунікативна діяльність характеризується рядом специфічних рис, що відрізняють її від інших видів діяль-

ності: об'єктом комунікативної діяльності є інша людина як особа; у процесі комунікативної діяльності кожна сторона виступає і як об'єкт, і як суб'єкт; продуктом комунікативної діяльності є образ іншої людини.

У структурі комунікативної діяльності виділяють три сторони: інформативну, інтерактивну й перцептивну. Предметом нашого дослідження виступає перцептивна сторона комунікативної діяльності.

Перцепція – цілісне відображення предметів, ситуацій і подій, яке виникає при безпосередньому впливі фізичних подразників на рецепторні поверхні, у результаті чого виникає перцептивний образ. Коли мова йде про сприйняття соціальних об'єктів (індивідів, інших людей, самих себе, груп, соціальних спільнот), то в соціальній психології термін "перцепція" отримує ширше тлумачення і позначається поняттям "соціальна перцепція", сутність якої полягає у сприйнятті, розумінні і оцінці людьми соціальних об'єктів.

Будучи включеною у процес комунікативної діяльності, соціальна перцепція являє собою не пасивне копіювання, а творчий процес пізнання.

Професійно-комунікативна діяльність передбачає для ефективного її здійснення наявності здібностей, які в психології трактуються як "індивідуально-психологічні особливості особистості", які виступають умовою успішного виконання тієї чи іншої продуктивної діяльності [7, 332]. Про наявність у людини здібностей до тієї чи іншої діяльності можна робити висновки зі швидкості та успішності оволодіння певною діяльністю порівняно з іншими людьми в рівних умовах.

У системі комунікативних здібностей особливе місце займають соціально-перцептивні здібності.

Теоретичний аналіз і практичний досвід свідчать, що розвинені перцептивні здібності дозволяють людині не споглядати іншого, а взаємодіяти з ним, не збирати інформацію, що поступає, а здійснювати її пошук. Особи з розвину- тими здібностями соціальної перцепції

виділяють більше якостей, фіксують значимі властивості особистості, здійснюють диференційоване сприйняття партнера по взаємодії.

Несформованість перцептивних здібностей призводить до того, що людина поверхнево сприймає співрозмовника. Випадкову його поведінку приймає за істотну, поспішає відреагувати на вчинок, не проникаючи в мотиви цього вчинку, що ускладнює, а часто й руйнує процес взаємодії. Тому перцептивні здібності забезпечують успіх у комунікативній діяльності.

Але незважаючи на значну увагу науковців до проблеми комунікативної підготовки студентів до професійно-комунікативної діяльності, практика свідчить про домінуючу орієнтованість навчального процесу на рівень їхньої навченості. Комунікативний аспект майбутньої професійної діяльності відходить на інший план, не реалізується, що породжує суперечності між:

- фундаментальною теоретичною освіченістю, практичною фаховою підготовкою майбутніх економістів і менеджерів та рівнем їх готовності до організації взаємодії з учасниками економічної діяльності;

- необхідністю адекватного моделювання образу партнера по взаємодії і недостатнім рівнем сформованості перцептивних здібностей.

Викладене вище дозволяє зробити висновок, що підготовка студентів до професійно-комунікативної діяльності в аспекті розвитку перцептивних здібностей належать до числа актуальних проблем сучасної психологічної і педагогічної наук.

Аналіз досліджень і публікацій.

Теоретичний аналіз виучуваної проблеми засвідчив значний інтерес науковців до різних аспектів перцептивних здібностей комунікативної підготовки майбутніх фахівців, зокрема: формування комунікативної культури педагогів (В. Грехньов, В. Кан-Калик, А. Мудрик та ін.); формування комунікативної компетенції випускників вишів (В. Кан-Калик, О. Киричук, Н. Кузьміна, та ін.); використання невербальних засобів комунікації (Н. Волкова, В. Лабунська, І. Максименко, О. Пінська та ін.). Питання комунікативної взаємодії були предметом дослідження А. Андрєєвої, Н. Кузьміної, О. Леонтьєва, Т. Яценко та інших.

Перцептивна сторона професійно-комунікативної діяльності вивчається у психології пізнання людьми один одного. У вітчизняній психолого-педагогічній літературі методологічні основи проблеми пізнання відображені в працях Б.

Ананьєва, П. Блонського, О. Бодальова, Н. Кузьміної, Н. Левітова, О. Леонтьєва, С. Шацького та інших. Сприйняття, розуміння й оцінка людиною людини проявляється в єдності когнітивних та емоційних компонентів.

Психолого-педагогічні аспекти сприйняття розглядаються в площині взаємозв'язку соціальної перцепції з успішним здійсненням індивідуального підходу, її впливу на рівень спілкування (Н. Березовін, Я. Коломинський та ін.), у контексті підвищення ефективності міжособистісного сприйняття (А. Ковальов, Л. Петровська та ін.). Методи і способи підвищення ефективності міжособистісного сприйняття розкриті в роботах Г. Ковальова, В. Лабунської, Л. Єршової, Л. Петровської та інших.

Проте теоретичні засади проблеми перцептивних здібностей як детермінанти професійно-комунікативної діяльності не знайшли належного висвітлення в наукових дослідженнях, що робить її актуальною.

Виклад основного матеріалу дослідження. В основі розгляду проблеми перцептивних здібностей лежать дослідження в галузі вивчення психологічних особливостей пізнання, сприйняття й розуміння людини людиною та формування поняття про особистість іншого.

У психолого-педагогічній літературі для опису процесу сприйняття людини людиною використовується ряд термінів: "соціальна чутливість", "соціальне пізнання", "пізнання інших", "міжособистісне сприйняття". Найбільш поширеним є поняття "соціальна перцепція", яка в Короткому психологічному словнику трактується як "сприйняття, розуміння і оцінка людьми соціальних об'єктів (інших людей, самих себе, соціальних спільностей)" [6, 241].

У процесі діяльності суттєву роль відіграє своєрідний взаємозв'язок між здібностями й уміннями. Тут С. Рубінштейн зазначає, що "...здібності і вміння, зовсім очевидно, нетотожні, але вони все ж тісним чином пов'язані. При цьому зв'язок цей взаємний. З однієї сторони, засвоєння умінь, знань і т. п. передбачає наявність відомих здібностей, а з іншої – саме формування здібностей до певної діяльності передбачає засвоєння пов'язаних з нею умінь, знань" [9, 124] і далі "... таким чином, ніяк не збігаючись, звичайно, зі здібностями, уміннями, технікою даної діяльності, навички, знання з нею пов'язані, є, однак, суттєвою умовою розвитку відповідних здібностей, так як наявність відповідних здібностей є умовою для оволодіння цими вміннями. Здібності формуються в міру того, як

людина, засвоюючи їх, оволодіває необхідними для діяльності вміннями" [10, 124–125].

З огляду на це перцептивна сторона професійно-комунікативної діяльності передбачає сформованість перцептивних здібностей, які знаходять своє відображення в уміннях створювати адекватний образ партнера на основі сприйняття, розуміння, оцінки та інтерпретації зовнішніх проявів іншої людини, які свідчать про інтелектуально-вольові процеси, якості, емоційний стан особистості, форми її взаємодії з партнерами.

У структурі перцептивних здібностей ученими виділяються різні перцептивні вміння. Так, Л. Єршова у своєму дослідженні виокремила вміння правильно сприймати і розуміти за виразом обличчя, за рухами, діями й учинками, а також за мовними реакціями особистості її психічний стан та емоційні переживання; вміння швидко прочитувати різного роду реакції на той або інший комунікативний вплив і перебудовувати свої дії і поведінку на основі отриманої інформації; вміння спостерігати, "бачити" і швидко оцінювати педагогічні ситуації, труднощі у своїй діяльності і діяльності учнів [3]. О. Леонтьєв виділив як домінуюче вміння "читання по обличчю" і охарактеризував його як вміння розуміти, а не тільки бачити, тобто адекватно моделювати особистість [8].

В. Лабунська зосереджує увагу на вміннях сприймати особистість через сприйняття таких сигналів невербального репертуару, як міміка, жести, пантоміміка, спрямованість погляду, поза тощо [7].

О. Харківська вказує на залежність сприйняття і розуміння людини за звуковими особливостями мови (мелодійними характеристиками мови), які є джерелом думок щодо індивідуально-типологічних особливостей того, хто говорить [11].

На основі експериментальних даних В. Панферов встановив, що при сприйнятті людської особистості найбільш виразні ознаки лежать у зоні рота й очей. Такі зони несуть у собі основне експресивне навантаження. При цьому у сприйнятті сміху домінує зона рота, а у вираженні різних емоцій незадоволення – зона очей [9].

У рамках проблеми сприйняття і розуміння людини людиною особливий інтерес представляють роботи О. Бодальова. Перцепція автором розглядається як найважливіший компонент й умова успішної взаємодії осіб у процесі спільної діяльності. Визначаючи сприйняття як здібність сприймати сигнали, які

несуть інформацію про іншу людину, використовувати її для організації взаємодії, учений стверджує, що сприйняття завжди має певну ступінь суб'єктивності: людина часто віддає перевагу одним "сигналам" і проявляє повне або часткове ігнорування інших. Значимість сигналів, тобто суб'єктивне ставлення особи до інформації, яку вона отримує, впливає на організацію взаємодії. Тому велике значення має адекватність сприйняття.

Але сприйняття зовнішності не завжди сприяє глибокому проникненню в особистісні характеристики суб'єкта сприйняття, що впливає на адекватність інтерпретації зовнішності й учинків іншого і призводить до хибного сприйняття партнера по спілкуванню, неправильного підходу до нього, що створює дисонанс у свідомості особистості. Тому, для адекватного сприйняття людини комунікатор повинен володіти здатністю до об'єктивного декодування інформації [2].

У зв'язку з цим В. Лабунська, зосереджуючи увагу на вміннях сприймати особистість через сприйняття невербального репертуару, розкриває сутність і значення декодування через опис основних типів невербальних сигналів, які може сприймати людина і підкреслює їх взаємозв'язок та комунікативні можливості. Автор зауважує, що виразні рухи являють собою цілісність, і хоч міміка більшою мірою передає стан людини, жести свідчать про інтенсивність переживань, спрямованість погляду - про характер контакту, поза з певною очевидністю потверджує ставлення до людини, кожен елемент несе одночасно інформацію про різні психологічні й соціально-психологічні характеристики особистості [7].

Однак невербальна "мова", на думку дослідниці, будучи широкою системою сигналізації, може мати різні значення в різних контекстах. Тому сприйняття й розуміння невербальних сигналів партнерів є відносними. Їх можна описати як складні процеси вибору необхідного значення з усього семантичного поля. Загальний діапазон можливих комунікативних значень, які можуть актуалізуватися у свідомості людини при сприйманні і використуванні невербальних сигналів, визначається змістом та структурою "суб'єктивного поля значень" невербальної поведінки [7].

Суб'єктивне поле значень – це порівняно стабільне когнітивне утворення, яке формується в результаті привласнення людиною соціокультурного і набуття індивідуального досвіду пізнання та використання невербальних сигналів

у спілкуванні. Але так як особистісний досвід завжди включає суб'єктивне осмислення й підхід до дійсності, то "суб'єктивне поле значень" невербальних сигналів практично є смисловим полем.

У реальному процесі комунікативної діяльності, стверджує В. Лабунська, змістові характеристики суб'єктивного поля значень виступають системою засобів, за допомогою яких людина здійснює психологічний аналіз невербальної поведінки інших осіб. З іншого боку, смисловий досвід особистості як суб'єкта невербальної комунікації реалізується на рівні поведінки через особистісні смислові установки. Актуалізуючись, вони обумовлюють певні форми невербальної поведінки у відповідних їм ситуаціях [7].

Ці положення підтверджуються результатами дослідження, які показують, що переважна більшість випускників вишу не володіє вміннями об'єктивного "зчитування" почуттів, думок, бажань, які передаються через невербальні сигнали. Студенти проявляють низький поріг сприйняття партнера по взаємодії, суб'єктивність в інтерпретації невербальних сигналів, жорсткість та однозначність у відображенні окремих невербальних сигналів. Вони здебільшого відображають якості, які лежать на поверхні, а внутрішні особливості залишаються поза увагою. Точніше сприймаються типові, яскраво виражені емоції (радість, страх, горе і т. п.), а із складних емоцій більш тонко диференціюють негативні. Характеризуючи експресію обличчя, зовнішній вигляд, не можуть в деталях описати особливості можливої поведінки людини в різних ситуаціях, помітити глибокі психологічні процеси, внутрішню логіку й динаміку її дій.

Усе це свідчить про недостатній рівень сформованості соціально-перцептивних здібностей, що потребує вставлення причин неадекватного сприйняття партнера по взаємодії та особистісних чинників, оптимальне сполучення яких забезпечує ефективність сприйняття, розуміння й моделювання його образу.

Варіативність сприйняття, відображення одного і того самого переконує в залежності розвитку перцептивних здібностей від індивідуальних особливостей комунікатора. О. Бодальов з цього приводу зауважує: "залежно від того, що в процесі сприйняття буде на першому плані - гіпертрофоване "я" чи "ти", залежить глибина проникнення в іншу особистість і правильність побудови з нею взаємовідносин" [2, 56]. Такої ж точки зору дотримується і Л. Єршова, у дослідженні якої установлена залежність ро-

зуміння від особливостей суб'єкта пізнання, а саме від таких чинників, як спрямованість на співбесідника, стаж роботи, ступінь задоволеності діяльністю, вік, стать комунікатора, ставлення до ситуації взаємодії [3].

Серед причин, які закладені в основі низького віддзеркалення особистісних особливостей партнера по взаємодії, домінують стереотипізація, атракція, каузальна атрибуція.

Стереотипізація, з психологічної точки зору, являє собою процес приписування подібних характеристик кожному члену соціальної групи без достатнього усвідомлення можливих відмінностей між ними й відображає схематизованість та афективну забарвленість, властиву цій формі соціальної перцепції. Формою пізнання іншої людини, в основі якого лежить стійке позитивне почуття до неї, виступає атракція. Розуміння партнера по взаємодії базується на сформованій прихильності, дружньому ставленні до нього. В атракції переважає емоційний компонент, коли об'єкт сприйняття характеризується в категоріях власних емоційних оцінок. Інтерпретація почуттів і вчинків іншої людини здійснюється за допомогою механізму каузальної атрибуції. Об'єктивна інтерпретація поведінки може базуватися тільки на істинних знаннях причин такої поведінки. А оскільки суб'єкт пізнання не завжди знає істинні причини поведінки об'єкта або знає їх недостатньо, то він починає приписувати йому ймовірні причини поведінки та прояву особистісних якостей. Приписування здійснюється або на основі подібності поведінки об'єкта певним зразком власної поведінки, або на основі аналізу власних мотивів, що мали місце в аналогічній ситуації. Така причинна інтерпретація суттєво ускладнює процес адекватного сприйняття [3; 5].

До числа факторів, які обумовлюють взаєморозуміння між людьми слід віднести ті способи і прийоми, за допомогою яких досягається розуміння однієї людини іншою. Основними серед них є механізми ідентифікації, емпатії та рефлексії.

Ідентифікація являє собою такий спосіб пізнання, за якого припущення стосовно внутрішнього стану іншого будується на основі спроби поставити себе на його місце. При ідентифікації відбувається уподібнення себе іншому, у результаті чого засвоюються норми, ціннісні установки, поведінка, звички особи, яка сприймається, а стан іншої людини визначається, виходячи з раціональної інтерпретації. Афективною формою ідентифікації виступає емпатія, яка

в психології розглядається "як здібність людини передбачати афективні реакції іншої в конкретних ситуаціях. Як особливі форми емпатії виділяють співпереживання – переживання суб'єктом тих емоційних реакцій, які відчуває інша людина на основі ототожнення з нею і співчуття – переживання суб'єктом з приводу почуттів іншого" [6, 410].

Механізм емпатії у певних рисах подібний до механізму ідентифікації. Але суттєвою відмінністю є те, що в процесі ідентифікації ситуація іншої людини "продумується", а в ситуації емпатії – "відчувається". Тому емпатія є "афективним розумінням".

Важливою характеристикою процесів пізнання та розуміння, яка відрізняє її від інших видів розуміння, є рефлексія як процес самопізнання, пов'язаний зі здатністю суб'єкта відображати власні стани, взаємини, переживання, що допомагає їй не тільки усвідомити, але за необхідності й перебудувати їх. У складному процесі рефлексії суб'єкт не тільки відображає сам себе (яким він бачить себе зараз, яким би він хотів стати в майбутньому), але й усвідомлює те, як, на його думку, знають і розуміють його інші. Тому рефлексія виступає як процес подвійного, дзеркального взаємовідображення суб'єктами один одного.

Властивостями, які забезпечують адекватність сприйняття і розуміння, є спостережливість, уважність, увага, оптимальне поєднання яких дає можливість сформулювати вміння соціальної перцепції.

Вибіркове виділення одних властивостей серед інших, абстрагування певних властивостей, відокремлення суттєвого, головного від не суттєвого, другорядного, а внаслідок цього глибинно-мудрозумінню об'єкта сприйняття сприяє спостережливість як здібність до розрізнення властивостей суб'єкта, який сприймається.

На думку О. Петровського, спостережливість – "це здатність людини, що виявляється в умінні помічати істотні, характерні, зокрема, малопомітні властивості предметів і явищ" [6, 195].

Такого ж погляду дотримується і Л. Занков. Спостережливість, на думку автора, – це "сукупність певних властивостей людини, одна з ліній індивідуальних відмінностей між людьми. Серед властивостей, що входять до складу спостережливості, головними є уміння спостерігати, аналізувати об'єкт спостереження і виявляти його властивості у зв'язку з постійним завданням, а також переносити уміння спостерігати, вироблені на одних об'єктах, на інші, нові об'єкти"

[4, 151].

У спостережливості як властивості індивіда виявляється вміння помічати істотні, зокрема, і малопомітні особливості предметів та явищ, уважність як якість особистості спостерігача, яка характеризується спрямованістю уваги на певний об'єкт сприйняття, його інтенсивністю і відносною тривалістю. "Активна увага, – вказує М. Блонський, – є передумовою спостережливості" [2, 211].

У розумінні іншої людини має значення ступінь розвитку уваги. Особливість уваги стосовно адекватності міжособистісного розуміння полягає в тому, що процес мисленнєвого відтворення почуттів і намірів у даному випадку відбувається на основі безпосереднього сприйняття людини, її вчинків, експресії, якостей. При цьому, як свідчать дослідження, у процесі розуміння іншої людини під час її безпосереднього сприйняття діяльність уваги проявляється на різних рівнях.

Перший рівень діяльності уваги характеризується пасивністю, а тому особистість не звертає увагу на стан, мотиви діяльності людини, яку сприймає.

Другий рівень означений спонтанністю, ситуативністю прояву діяльності уваги. Особливість розуміння партнера по спілкуванню детермінується або сильною вираженістю експресії суб'єкта, що сприймається, або наявністю в суб'єкта спеціальних намірів зрозуміти іншого.

Третій рівень прояву уваги особистості проявляється у здатності до мисленнєвого відтворення особливостей переживання іншої людини і характеризується тим, що спостереження за станом партнера по взаємодії здійснюється мимовільно, набуває постійності [1].

Висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Таким чином, загальний теоретичний аналіз перцептивних здібностей у структурі професійно-комунікативної діяльності дозволив установити, що сприйняття іншої людини є процесом, у якому відбувається відображення її зовнішніх ознак, співвіднесення їх з особистісними властивостями індивіда, якого сприймають, і здійснення на цій основі розуміння його внутрішнього світу та поведінки. Встановлена залежність розвитку перцептивних здібностей від особливостей суб'єкта пізнання, а саме від таких чинників, як спрямованість на особистість, досвіду комунікативної діяльності, розвитку спостережливості, уважності, уваги, ставлення комунікатора до ситуації взаємодії. Подальшого дослідження потребують питання роз-

витку перцептивних здібностей у студентів економічного ВНЗ у процесі фахової підготовки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блонский П. П. Избранные психологические произведения / П. П. Блонский [ред. кор. А. А. Смирнов и др.]. – М.: Просвещение, 1964. – 547 с.
2. Бодаев А. А. Восприятие и понимание человека человеком / А. А. Бодаев. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 200 с.
3. Ершова Л. Д. Особенности восприятия учителем личности учащихся / Л. Д. Ершова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1978. – 157 с.
4. Занков Л. В. Сочетание слов учителя и наглядности в учебном процессе вспомогательной школы: [сб. ст.] / под ред. действ. чл. АПН РСФСР Л. В. Занкова. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1956. – 207 с.
5. Коломинский Я. Л. Познавание человека человеком в свете проблемы межличностных отношений / Я. Л. Коломинский // Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга. – Краснодар, 1975. – С. 33–35.
6. Краткий психологический словарь / [сост. О. А. Карпенко, под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – М.: Политиздат, 1985. – 431 с.
7. Лабунская В. А. Интерпретация невербального поведения в межличностном общении: автореф. дис. на соискание научной степени канд. психол. наук: спец. 19.00.01 / В. А. Лабунская. – М.: МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1989. – 43 с.
8. Леонтьев А. А. Психология общения / А. А. Леонтьев. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Смысл, 1997. – 365 с.
9. Панферов В. Н. Психология общения / В. Н. Панферов // Вопросы философии. – 1972. – № 7. – С. 126–131.
10. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М.: Изд-во Минпроса РСФСР, 1946. – С. 640–650.
11. Харьковская Е. А. Особенности формирования понятия о человеке по акустическим характеристикам: автореф. дис. на соискание научной степени канд. психол. наук: спец. 19.00.01 / Е. А. Харьковская. – М.: МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1986. – 20 с.

Стаття надійшла 29.11.2016 р.